

Examination and Recognition of Religious Icons of the Qajar Court (Documentary Study)

By Seyed Masoud Seyed Bonakdar¹, Mahnaz Kamalvand²

| Abstract:

Iconography, which is one of the most important components of religious art in Iran began to flourish in the Safavid era with the socialization of the Shi'ite school and developed in the Qajar era. During this era, the general belief in icons as a means of repelling calamity and bringing good luck prompted the Qajar kings to pay more attention to the art of iconography. This art developed as one of the arts favored by the Qajar court and thus several icons were prepared by order of the Qajar court and these icons found a special value in the rites and customs of the Qajar court.

The findings of the research show that regarding the importance of icons among the common beliefs of Qajar society, the kings of this dynasty have held a more special outlook towards the art of iconography. Accordingly, the artists of the Qajar court prepared special icons. Given the political function and legitimization of the icons, Nasser al-Din Shah procured several icons for his court and exposed them to the public in various ways and used them in different modes in the rites and customs of his court. Emphasis on the atomistic perspective and the application of Divine themes and the combination of Eastern and Western art themes, etc., are referred to as among the artistic features of these religious icons.

The present study is intended to study the historical and artistic features of the eight religious icons of the Qajar court through historical and analytical-descriptive methods and field observations using documentary and library sources and to specify what the symbolic value and political function of these icons have been in the Qajar court.

| Keywords:

icon, iconography, Qajar era, Nasser al-Din Shah, jewelry.

بررسی و بازشناسی شمایل‌های مذهبی دربار قاجار (مطالعه اسنادی)

سید مسعود سید بنکدار، مهندز کمالوند^۱

چکیده

شمایل‌نگاری که از مهم‌ترین ارکان هنر مذهبی در ایران است، از عصر صفوی با رسمیت یافتن مذهب شیعه، رونق و در عصر قاجار تکامل یافت. در دوره قاجار باور عمومی به شمایل‌ها به عنوان عامل دفع بلا و به ارمغان آورنده خیر و بربست سبب شد تا نگاه پادشاهان قاجار نیز بیش از گذشته معطوف به هنر شمایل‌نگاری گردد. شمایل‌نگاری به عنوان یکی از هنرها مورد توجه دربار قاجار رشد یافت و چندین شمایل به سفارش دربار قاجار تهیه گردید و این شمایل‌ها جایگاه ویژه‌ای در آداب و رسوم دربار قاجار یافتند.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد، نظر به اهمیت یافتن شمایل‌ها در میان باورهای عمومی جامعه عصر قاجار، پادشاهان این سلسله نیز نگاه ویژه‌ای را نسبت به هنر شمایل‌نگاری ابراز داشته‌اند. بر همین مبنای هنرمندان دربار قاجار شمایل‌های ویژه‌ای را تهیه نمودند. با توجه به کارکرد سیاسی و مشروعیت بخشی شمایل‌ها، ناصرالدین‌شاه شمایل‌های متعددی در دربار خود تهیه نمود و به شیوه‌های گوناگون شمایل‌های مذکور را در معرض دید عموم قرار داده، به انحصار مختلف از آن‌ها در آداب و رسوم دربار استفاده می‌نمود. از ویژگی‌های هنری این شمایل‌های مذهبی می‌توان به تأکید بر جزئی نگری و کاربرد مضامین الوهی و تلفیق مضامین هنر شرقی و غربی وغیره اشاره کرد.

پژوهش حاضر درصد است، به روش تاریخی و تحلیلی. توصیفی و مشاهده میدانی با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای به بررسی ویژگی‌های تاریخی و هنری ده شمایل مذهبی دربار قاجار پردازد و مشخص نماید که ارزش نمادین و کارکرد سیاسی این شمایل‌ها در دربار قاجار چه بوده است؟

واژگان کلیدی

شمایل، شمایل‌نگاری، دوره قاجار، ناصرالدین‌شاه، جواهرات.

masoudbonakdar@yahoo.com
kamalvand.mahnaz@yahoo.com

۱. دکتری تاریخ ایران، استادیار گروه تاریخ و ایران‌شناسی، دانشگاه اصفهان (نویسنده مسئول)
۲. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی

شمایل، شمائل واژه عربی و جمع شمال و شمیله است و در اصل، به معنای صفت‌ها، خصلت‌ها، طبع‌ها و اخلاق انسان است و به خوبی‌های ذات و سرشت‌های نیکو و پاکیزه اطلاق می‌شود، اما به چهره و ویژگی‌ها و مشخصات صورت نیز گفته می‌شود (دهخدا، ذیل شمائل). همچنین به صورت نگاری و ترسیم چهره بزرگان دین و نگارگری وقایع مذهبی شمایل‌سازی می‌گویند (معین، ۱۳۸۹: ۶۵۱). شمایل کلمه‌ای است که از ترجمه واژه icon می‌آید و مترادف کلمه‌هایی چون نگاره، تندیس، تصویر و تمثال است. کلمه ایکون¹ که واژه‌ای یونانی است، ریشه icon به حساب می‌آید. یونانی‌ها این واژه را برای نامیدن باز نمونه‌ای انسانی خود از خدایان به کار می‌برند و تفسیر تصویری از روایت‌های دینی یونانیان بود. لفظ آیکون گرافی² (شمایل‌نگاری) از واژه یونانی Eikonografia می‌آید. در استعمال مدرن آیکونوگرافی عبارت است از توصیف یا تفسیر محتواهای آثار هنری (بیالوتسکی و حسینی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۶۹۲).

شمایل‌نگاری به عنوان یک هنر مذهبی در دوره آغازین اسلامی در مقایسه با دنیای مسیحیت و بودیسم چندان مورد توجه و تشویق نبود. متکلمین و فرقه‌های افراطی شمایل‌نگاری را منع می‌کردند و متعصبانه این بازنمایی را تقلیدی از فعل خالق متعال می‌دانستند؛ بنابراین، از آنجاکه هیچ‌گونه نقاشی دینی در صدر اسلام موجود نبود، نقاشان هیچ سنتی نداشتند تا تجربیات خود را بر مبنای آن قرار دهند (عکاشه، ۱۳۸۴: ۸-۹). و پس از ظهر اسلام نقاشی‌های دینی از حد مصورسازی داستان‌های شخصیت‌های مقدس فراتر نرفته بود (پاکباز، ۱۳۷۸: ۵۸۴).

از اواخر سده سیزدهم / هفتم هجری، برخی موضوع‌های دینی و شخصیت‌های مذهبی در عرصه نقاشی رخ نمودند، به خصوص نقاشان به تصویر کردن شمایل حضرت رسول (ص) همت گماشتند. نسخه‌های مصور جامع التواریخ و آثار الباقيه مربوط به اوایل سده چهاردهم / هشتم هجری، از جمله اولین کتاب‌هایی است که در آن‌ها شمایل حضرت رسول (ص) آمده است (پاکباز، ۱۳۸۴: ۵۸۴، هیلن برند، ۱۳۸۰: ۱۱۰).

شمایل‌نگاری در دوران اسلامی، بیشتر بر اساس مضامین شیعی خلق شد که از دوره آل بویه نقش پررنگ خود را ایفا نمود. حاکمان دیلمی در سده‌های چهارم و پنجم هجری قمری، حکومتی مبتنی بر اصول تشیع ایجاد نمودند و در قرن هفتم هجری قمری نیز، با استقرار مغول‌ها علمایی نظری خواجه نصیر طوسی و شاگردش علامه حلی معارف تشیع را به صورت محتوایی در ایران شکل دادند. پس از آن با اسلام آوردن غازان خان در ۶۹۴ هجری و مهم‌تر از آن پذیرفتن مذهب تشیع از سوی محمد خدابنده یا الجایتو³ (۱۳۱۶-۷۰۳ ه.ق / ۷۱۶-۷۰۳ م)، بستری برای رشد این مذهب در ایران فراهم گردید. بعد از ایلخانیان علمای شیعه و بسیاری از فرقه‌ها، امکان آماده‌سازی فرهنگ تشیع را برای دوران تیموری و پذیرش آن به عنوان مذهب رسمی در دوره صفویه فراهم نمودند (عرفان، ۱۳۸۵: ۴۱). نخستین کتابی که به طور اختصاصی به شمایل‌نگاری شیعی می‌پردازد، خاوران نامه ابن حسام خوسفی است که فرهاد نگارگر آن را به عهده داشته است و شمایل امیرالمؤمنین (ع) را به تصویر کشیده است (تاریخی، ۱۳۹۵: ۹۶).

در سبک دوران تیموری نیز تعداد قابل توجهی از نگاره‌ها مضمون دینی داشته‌اند. در دوران تیموری، به دلیل گرایش حکام و وزیران زاهد، به مذهب و اهمیت آن بیشتر پرداخته شده است و علاوه بر نسخ تاریخی، داستان‌های

1. eikon

2. Iconography

مذهبی مصور در نسخه‌های ادبی، قابل دستیابی هستند. در این دوره گرایش خارجی و همچنین تقلید از هنر چین و مسیحی کم رنگ شده و ما شاهد رشد سبک اصیل ایرانی هستیم (تاریخ: ۱۳۹۵: ۹۸).

از عصر صفوی تشییع امامیه موجب وضامن استقلال، تمامیت ارضی، وحدت ملی و نجات ایران گردید. زبان فارسی، شعائر، مراسم، جشن‌های ملی و آیینی و هنر ایرانی شکوفا گردید و همه عناصر هویت ملی گرامی داشته شد. (افتخارزاده، ۱۳۷۷: ۱۸۰-۲۲۴) شمایل‌نگاری از همین دوره پرنگ شد و تا اواخر دوره پهلوی دوم ادامه داشت. مطالعه نمونه‌ها یا آثار شمایل‌نگاری‌های ادورگذشته، مبین این مطلب است که اوج این سنت با مضامین شیعی، به لحاظ گستردگی و تنوع، در عصر قاجاریه صورت پذیرفته است (محفوظی، ۱۳۹۴: ۴).

شمایل‌نگاری در عصر قاجار با دیوارنگاره‌ها آغاز گردید که با نگاره و نظم همراه بود و دیوارهای اماکن مذهبی، بقعه‌ها، تکیه‌ها، حسینیه‌ها و مزارها را می‌آراست. این دیوارنگاره‌ها شامل اساطیر قومی و ملی و نمایه‌های اهل بیت (ع) بود. در این شمایل‌نگاری از همان آغاز، گاه بر چهره‌های اولیای دین، شعاعی از نور قرار می‌گرفت تا از هرگونه خیال‌پردازی به دور بآشد و حرمت و قداست اولیا حفظ گردد.

اگرچه شمایل‌نگاری در ایران ویژگی‌های خاص خود را دارد و شمایل‌های ایرانی بیشتر جنبه مردمی یا فرهنگ عامیانه دارند و بن‌مایه‌های آن‌ها نمایانگر اندیشه و احساس ملی، قومی و مذهبی عامه مردم و مفاهیم و معانی و برداشت‌هایی است که مردم از تاریخ اسطوره‌ای، حماسی و مذهبی در ذهن تاریخی‌شان دارند (بلوک باشی، ۱۳۸۰: ۳). اما دستگاه‌های حکومتی در طول تاریخ از هنر در راستای نمایش قدرت و حفظ هویت سیاسی و فرهنگی بهره می‌گرفتند. روحیه هنردوستی پادشاهان قاجار به‌ویژه فتحعلی شاه (۱۲۱۳-۱۲۵۰ ه.ق. ۱۷۹۷-۱۸۳۴ م) و ناصرالدین شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه.ق. ۱۸۴۸-۱۸۹۶ م) زمینه‌ساز رشد و گسترش هنر درباری به‌ویژه نقاشی و خلق آثار گران‌بها از جمله در هنر شمایل‌نگاری شد. استفاده از این آثار به عنوان رسانه‌ای جهت تبلیغات مذهبی از نکات قابل توجه در این جریان است که سبب شد هنر شمایل‌نگاری مذهبی در دربار از ویژگی‌های هنری و نمادین و جایگاه تاریخی منحصر به‌فردي برخوردار شود. بررسی این ویژگی‌ها موضوع پژوهش است. در این تحقیق هشت نمونه شمایل مذهبی کمتر دیده شده از خزانه جواهرات ملی و مجموعه‌های ارزشمند عصر قاجار از جمله خزانه کاخ گلستان، موزه هنرهای تزیینی اصفهان برای نخستین بار مورد مطالعه و بررسی قرار خواهد گرفت و از جهت معنی این آثار ارزشمند و مطالعه تاریخ‌نگارانه آن‌ها حائز اهمیت است.

لازم به ذکر است، در این پژوهش عناوین شمایل برای کاربرد عامه یعنی صورت نگاری‌های مذهبی به کار رفته است، همچنین واژه تمثال که در لغت به معنای صورت منقوش، نگار، تصویر، مجسمه، پیکر و غیره است (معین، ۱۳۸۹: ۳۲۹) به معنای مصطلح و کاربردی عصر قاجار یعنی مدل‌های منقوش به تصاویر بزرگان دین و پادشاهان قاجار که برای سینه ریز و گردن آویز و شمسه به کار می‌رفته است، اطلاق گردیده است.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی و تحلیلی از نوع تاریخی و با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای، به بررسی عوامل زمینه‌ساز در رشد و گسترش هنر شمایل‌نگاری پرداخته است. سپس با روش تجزیه تحلیل داده‌های کیفی به مطالعه میدانی شمایل‌های درباری باقی‌مانده از عصر قاجار خواهد پرداخت. جامعه آماری در این تحقیق

شمایل‌های موجود در خزانه جواهرات ملی، کاخ گلستان و موزه هنرهای تزئینی اصفهان است که نمایانگر سیر تکامل فن شمایل‌نگاری مذهبی در دربار قاجارند. مطالعه و مقایسه این شمایل‌ها از نظر شکل ظاهري و جواهرات به کاررفته در تزئین آن‌ها، از راهکارهای اين تحقیق در دستیابی به اهداف است. نظر به عنوان تحقیق که به بررسی متون و اسناد اشاره دارد، لازم به ذکر است که منابع کتابخانه‌ای این تحقیق شامل منابع تاریخی دست‌اول، خاطرات، سفرنامه‌ها، دایره المعارف‌ها، متون هنری، مقالات، منابع انگلیسی و ترکی است. همچنین منابع اسنادی شامل نسخ خطی کتابخانه ملی ملک، اسناد کاخ گلستان و نسخ خطی مرکز اسناد آستان قدس رضوی می‌شود.

پیشینه تحقیق

- یکی از جامع‌ترین منابع درباره شمایل‌نگاری مذهبی عصر قاجار کتاب شمایل‌نگاران قاجار اثر اس. جی. فالک^۱ است که در سال ۱۹۷۲ م/۱۳۵۰ ه.ق به رشتہ تحریر درآمده و در سال ۱۳۹۳ در ایران ترجمه شده است. مؤلف کتاب ۶۲ تصویر زنگی از شمایل مذهبی و بر اساس پژوهش‌هایش ۲۵ تصویر سیاه‌وسفید مربوط به دوره قاجار را از مجموعه ایمی‌گردآوری کرده است و در این کتاب با نگاهی تحلیلی و روایی به بررسی این آثار پرداخته است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این کتاب تصاویر آثار این دوره است که یکجا و در کنار هم منتشر شده‌اند. درواقع این کتاب یکی از اسناد مهم برای بررسی نقاشی زنگ‌روغن این دوره تاریخی ایران محسوب می‌شود. با این حال هشت شمایل مورد مطالعه در مقاله حاضر جزوی از مواد موردنبررسی نویسنده این اثر نبوده است و مقاله حاضر از لحاظ بررسی هشت شمایل کمتر دیده شده عصر قاجار حائز اهمیت است.
- از جمله پژوهش‌های اخیر در زمینه شمایل‌نگاری مذهبی مقاله «نگاهی بر شمایل‌سازی مذهبی در ایران» نوشته شورییده غازی است که به مناسبت نمایشگاه حضرت علی(ع) در آستانه هنر در سال ۱۳۷۹ ه.ش به چاپ رسید. این پژوهش با نگاهی توصیفی به بررسی تاریخچه شمایل‌سازی در تاریخ ایران پرداخته است. دیدگاه متفاوت و هدف مختلف این پژوهش را از اثر حاضر متمایز می‌کند. اگرچه این مقاله از نظر پرداختن به شمایل‌های مذهبی به ویژه شمایل‌های امیرالمؤمنین(ع) با مقاله حاضر بی‌شباهت نیست، اما هشت شمایل بررسی شده در مقاله حاضر را مورد مطالعه قرار نداده است که یکی از وجوده تمایز این دو اثر است.
- مقاله علی بلوك باشی تحت عنوان «شمایل‌نگاری در حوزه هنر عامه مردم ایران» اثری است که در سال ۱۳۸۰ ه.ش به معرفی رساله ماریا ویتوریا فونتانا^۲ در ۱۹۹۴ م با عنوان شمایل اهل‌بیت(ع) پرداخته است که از لحاظ هدف و جامعیت موضوع با پژوهش حاضر متفاوت است.
- اثر دیگری تحت عنوان «هنر شیعی: عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتبه‌نگاری تیموریان و صفویان» در سال ۱۳۸۴ ه.ش توسط مهناز شایسته فر به رشتہ تحریر درآمد. نویسنده در این کتاب به پژوهش محتوایی و بحث نظری در زمینه هنر اسلامی به ویژه در زمینه هنر اسلامی ایرانی در دوران تیموری و صفوی در عرصه

۱. نام اصلی «Gajar Painting, Persian old painting of the 18 & 19 centuries»

2. S. J. Falk

3. Maria Vittoria Fontana

نگارگری و کتبه نگاری پرداخته است و در بررسی پیشینه شمایل‌نگاری قبل از عصر قاجار برای تحقیق حاضر مورد استفاده قرار گرفته است.

۵. از دیگر پژوهش‌های انجام شده در این زمینه مقاله «بررسی رابطه بین حمایت فتحعلی شاه قاجار از هنر و استفاده سیاسی از آن» نوشته محمد معین الدینی است که در سال ۱۳۹۴ ه.ش در فصلنامه تخصصی علوم سیاسی به چاپ رسید. این پژوهش به تحلیل نقش فتحعلی شاه در حمایت و همچنین نحوه بهره‌برداری سیاسی از هنر در دوره اول قاجار پرداخته است و نگاهی نیز به شمایل‌نگاری به عنوان هنری تبلیغاتی داشته است. وجه تمایز این اثر با پژوهش حاضر در نگاه کلی آن بر هنر و اشاره‌ای جزئی بر شمایل‌نگاری است. از دیگر سوابین پژوهش اگرچه باهدف بررسی کارکردهای سیاسی، هنر عصر قاجار را مورد بررسی قرار داده است، که با اهداف پژوهش حاضر بی‌شباهت نیست، اما بازه زمانی موردنظر آن برخلاف پژوهش حاضر تنها به عصر فتحعلی شاه محدود شده است.

۶. از دیگر آثار متأخر در زمینه شمایل‌نگاری مذهبی عصر قاجار مقاله «بررسی ویژگی‌های شمایل‌نگاری شیعی در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای عصر قاجار (با تأکید بر واقعه عاشورا)» اثر اصغر جوانی و حبیب الله کاظم نژادی است که در سال ۱۳۹۵ ه.ش در نشریه شیعه‌شناسی به چاپ رسید. همان‌گونه که از عنوان آن مشخص است این مقاله اگرچه به بررسی شمایل‌نگاری عصر قاجار پرداخته است، اما رویکرد مطالعاتی آن حول نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای بوده و موضوع مورد تحقیق تصویرگری واقعه عاشورا است. با توجه به اینکه مقاله حاضر به مطالعه بررسی شمایل‌های مذهبی درباری پرداخته است، با اهداف مقاله مذکور تداخل نخواهد داشت.

بنابراین، آثار پیشین جامعیت و مانعیت کافی از نظر هدف و موضوع با اثر حاضر ندارند و اهمیت آن‌ها برای این تحقیق از جهت تکمیل کردن بخشی از تاریخچه موضوع است.

۱ ارزش و جایگاه شمایل‌های ائمه اطهار(ع) و کاربرد سیاسی آن‌ها در دربار قاجار

در دوره قاجاریه به دلیل ارتباط روزافزون با غرب روش‌های جدیدی در هنر و نقاشی باب شد، همچون نقاشی قهوه‌خانه‌ای، پرده‌های رنگ‌روغنی، نقاشی پشت شیشه و همچنین گسترش و رواج چاپ سنگی و کاشی نگاره‌ها که در آن‌ها علاوه بر تصاویر رزمی و بزمی، تصاویر مذهبی و شمایل‌نگاری نیز مشاهده می‌شود.

گسترش شمایل‌نگاری از چهره خاندان پیامبر اسلام و خصوصاً امام علی(ع) از شاخصه‌های عصر قاجار است. به گزارش یاکوب ادوارد پولاک^۱، در ایران آن روز، شیعیان به عکس‌ها و تصاویر دل‌بستگی داشتند و تقریباً در تمام خانه‌های مردم، تصویری از امام علی(ع) وجود داشت، حتی در خانه‌های مردمان فرودست نیز تصویری از آن حضرت را با عدم مهارت بر چوب کنده‌کاری کرده بودند و چون بر این باور بودند که چهره ایشان چندان زیبا و دلپسند بوده است که هیچ نقاشی از عهده کشیدن آن برنمی‌آید، همواره آن صورت را پوشیده می‌داشتند (پولاک، ۱۳۶۸: ۲۲۲).

در میان شمایل‌های درباری شمایل متعلق به شاه از همه شاخص‌تر بود و مراسمی رسمی را هم برای تعظیم و

1. Jakob Eduard Polak

گرامیداشت آن وضع کرده بودند؛ چنان‌که از اطلاعات مربوط به آن دوران مستفاد می‌شود، برگزاری تشریفات مربوط به شمایل‌ها چندان مورد قبول علمای دوره قاجار قرار نمی‌گرفت، به‌گونه‌ای که علمای طور آشکار از این مراسم «پرستش گونه» ابراز ناخرسنی می‌کردند. هرچند این مخالفت، چندان تأثیری بر این عمل نتوانست بگذارد (پولاد، ۱۳۶۸: ۲۲۲).

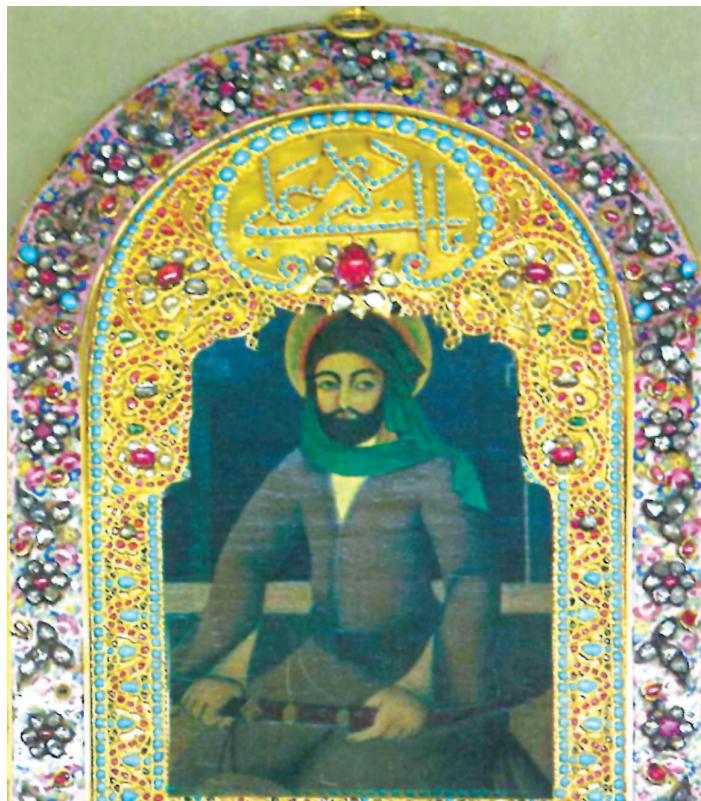
شمایل‌های مذهبی و سلطنتی و همچنین تمثال‌ها در مراسم‌های درباری از ارکان اصلی محسوب می‌شدند. مناسبت‌هایی مانند رؤیت ماه نو قمری، جشن عید نوروز، اعياد مذهبی، مراسم سلام و عزاداری‌ها از آداب و رسوم خاصی برخوردار بود که شمایل‌های مذهبی در کنار سایر اسباب تقدیس از جمله قرآن کریم، ادعیه و زیارت‌های در این مراسم‌ها کاربرد داشت (عهد الدوّله، ۱۳۷۶: ۵۱ - ۵۲).

شمایل‌ها به‌طور معمول جزئی از لوازم و وسایل شخصی شاه بودند و در صندوق‌خانه نگهداری می‌شدند و صندوقدار شاه مسئول نگهداری از این لوازم بوده است. صندوقدار مذکور در صورت رسمي این لوازم از محل نگهداری لوازمی همچون شمایل‌ها، خطوط منسوب به ائمه، قرآن‌ها و ادعیه مذهبی و تربت امام حسین (ع) تحت عنوان شمایل‌خانه یادکرده است. در واقع صندوقدار شاه از روی ذوق شخصی خود و از باب تیمن و تبرک به بخشی از لوازم تحويلی خود جنبه اهمیت و قداست داده است و در آغاز دفترچه خود از عبارت شمایل‌خانه استفاده کرده است اما در واقع طبق آنچه از اسناد بیوتات برمی‌آید، بخش مستقلی در بیوتات سلطنتی تحت عنوان شمایل‌خانه وجود نداشته است.

از زمان فتحعلی شاه مراسم استهلال ماه با اسبابی همچون آینه، قرآن، خطوط منسوب به ائمه اطهار و برخی دعاها انجام می‌گرفت و شاه در هنگام رؤیت ماه بر کلام الله مجید نگاه می‌کرد (عهد الدوّله، ۱۳۷۶: ۵۱ - ۵۲). در زمان ناصرالدین شاه ازانجایی که تقدیس شمایل‌ها مرسوم شده بود، مراسم استهلال ماه با رؤیت شمایل حضرت علی (ع) انجام می‌شد (ناصرالدین شاه، ۱۳۸۷: ۱۳۳).

در دوره مظفرالدین شاه نیز شمایلی از رسول اکرم (ص) در اختیار شاه بود که در مراسم تحويل سال نو جهت تبرک بر آن نظاره می‌کرد (سپهر، ۱۳۶۸: ۵۰). همانند دربار قاجار، در سایر ایالات نیز در وقت تحويل نوروز، حاکمان و بزرگان دولت شمایل پیامبر (ص)، حضرت علی (ع)، حضرت فاطمه (س) و امام حسن و امام حسین (علیهم السلام) را که در هاله‌ای از نور احاطه شده بود در دست راست خود می‌گرفتند و حاضران در برابر این شمایل و تصویر شاه که در دست دیگر حاکم بود سر تعظیم فروند می‌آوردن (اوین، ۱۳۶۲: ۳۳۰).

یکی از نخستین شمایل‌های جواهرنشان خزانه سلطنتی شمایل امیرالمؤمنین (ع) بود که از دیرباز در خزانه پادشاهان ایران موجود بود و گفته می‌شود که از هندوستان به ایران آورده شده است. این شمایل در زمان فتحعلی شاه برای مدتی از خزانه خارج شد و در عصر ناصرالدین شاه مجدداً به خزانه عودت داده شد (پولاد، ۱۳۶۸: ۲۲۲ - ۲۲۳) (تصویر ۱).

تصویر شماره ۱: شمایل حضرت علی (ع) موجود در کاخ گلستان

این شمایل که توسط آقا حسن به خزانه بازگردانده شد، تحت تملک ناصرالدین شاه قرار گرفت. «شاه چنین می‌پندشت که این اثر، شمایل واقعی حضرت علی (ع) است و آن را در صندوقی از طلای میناکاری شده، حفظ می‌کرد و احترام زیادی برای این اثر قائل بود، هنگامی که این شمایل را به اتاق می‌آوردند، تمام درباریان تعظیم می‌کردند. شاه نیز در برابر این شمایل، تعظیم غرایی می‌کرد. وی طریقی را بنیان نهاده بود که هدف آن تکریم از این شمایل بود، اما روحانیان با اکراه بسیار در این جلسات حضور می‌یافتدند، زیرا آنان در تمام این تشریفات، به حق، نوعی شمایل پرستی می‌دیدند که به صراحت تمام برخلاف نص قرآن بود» (پلاک، ۱۳۶۸: ۲۲۲-۲۲۳). (تصویر ۱).

همه ساله در هنگام تحويل سال جدید دو تن از سادات نزد شاه آمدند، ضمن تبریک سال جدید شمایل حضرت علی (ع) را از شاه می‌گرفتند و دست به دست می‌چرخاندند تا همه بر آن بوسه بزنند (فوریه، ۱۳۶۶: ۱۴۵). ناصرالدین شاه به این تمثال علاقه زیادی داشت و در سفرها به ویژه سفر به عتبات آن را به همراه خود می‌برد. در سفر به نجف این تمثال را جهت تبرک در ضریح مقدس حضرت علی گذاشته بود (ناصرالدین شاه، بیتا: ۱۶۷). شدت علاقه ناصرالدین شاه به شمایل‌ها سبب شد که در کاخ سلطنتی اقدام به ایجاد شمایل خانه بنماید و محلی را برای نگهداری شمایل‌های جواهرنشان اختصاص دهد (ذکا، بیتا: ۳۳، شمعی و خاچاطور، ۲۱: ۱۳۸۷).

علاوه بر شخص شاه که در هنگام تحويل سال بر شمایل نظاره می‌کرد، سایر اشراف و مردم عادی نیز در خانه‌های خود شمایل از حضرت امیر (ع) در اختیار داشتند که در هنگام تحويل سال ضمن دعاگویی در آن نگاه می‌کردند (پلاک، ۱۳۶۸: ۲۲۳).

استفاده از تمثال و شمایل به عنوان آرایه‌ای زینتی که بر پیکر نصب شود، برای نخستین بار از زمان فتحعلی شاه مرسوم شد. تمثال همایون مدال جواهر نشانی بود که منقش به تصویر پادشاه وقت گردیده بود. نشان تمثال ابتدا توسط اروپاییان ابداع گردید، سپس سلطان محمود ثانی (۱۸۳۹-۱۸۸۹ م) به تقلید از اروپاییان اقدام به ایجاد تمثال نمود، مقارن با همین دوران، فتحعلی شاه با الهام از تمثال محمود ثانی تمثال همایون را ایجاد کرد (الدم، ۲۰۰۴: ۲۶-۲۷).^{۲۸}

محمد شاه (۱۲۶۴-۱۲۲۲ ه. ق / ۱۸۴۸-۱۸۳۴ م) ابتدا تمثال پدربرزگش فتحعلی شاه را بر گردن می‌آویخت (تصاویر ۲ و ۳)، اما ناصرالدین شاه که رابطه چندان خوبی با پدر نداشت، ظاهراً علاقه‌ای هم به استفاده از صورت پدر نداشت، بنابراین تصمیم گرفت از شمایل امیرالمؤمنین (ع) که تحت تملک داشت و پیش تراز ارزش آن نزد شاه گفتم تمثالی تهیه کند و بر گردن بیاورد.

تصاویر شماره ۲ و ۳: تصاویری از محمد شاه قاجار که تمثال پدربرزگش فتحعلی شاه را بر گردن آویخته است. (منبع: Roby, 1999: 117-118)

تهیه و رونمایی از این تمثال مبارک باید در مناسبتی سعد و فرخنده انجام می‌گرفت. شاه قاجار که برای مدت طولانی در دوران سلطنت خاندانش فتح و پیروزی به دست نیامده بود، فتح هرات را مناسبت مبارکی دانست که بتواند ایجاد تمثال را به آن پیوند دهد؛ بنابراین پس از فتح هرات دستور داد تا میرزا ابوالحسن خان نقاشباشی (চিনিয় الملک) از روی شمایل موجود در خزانه تمثالی را به تصویر کشید که با جواهر مزین شده بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۳: ۱۷۹۴). در ناسخ التواریخ دراین باره آمده است که: «چون مرثه این فتح برسید، تمثال مبارک آن حضرت که از دیرباز در خزانه ایران ضبط بود و هر روز بعد از اذان صبح به صاحب آن تمثال نیاز همی برد، بفرمود صورتگران چرب دست بدان شباهت و شمایل صورتی رسم کردند و با جواهر ثمین مکمل و مرصن داشتند و لئالی^۱ منضود علاقه بستند تا آن نشان همایون را از گردن مبارک درآویزد» (سپهر، ۱۳۴۴، ج ۳: ۱۳۷۷).

۱. لئالی منضود: مرواریدهای به نظم درچیده.

در روز چهارشنبه بیست و هفتم ربیع الاول سال ۱۲۷۳ ه.ق / ۱۸۵۶ م، در ساعتی که منجمین معین نمودند، به مناسبت مزین شدن جامه شاه به تمثال مبارک آن حضرت جشنی برپا گردید. علما و فضلا و اعظم شاهزادگان و ارکان دولت در این مجلس دعوت بودند و گروه‌گروه برای عرض تبریک می‌آمدند. در این جشن صدراعظم تمثال مبارک را در طبقی مرضع نهاده به حضور شاه آورد و در ایوان مجلس در حالی که شاه برخاسته و تمثال را تکریم و تعظیم نمود، شیخ رضا امام جماعت، تمثال مبارک را بر پیکر شاه بیاویخت. در آن روز به نام مبارک امیرالمؤمنین^(ع) یک صد و ده بار از میدان توپخانه توب شادیانه شلیک کردند (هدایت، ۱۳۸۰، ج ۱۰: ۷۰۲ - ۷۰۳؛ سرنا، ۱۳۶۲: ۷۶^۱؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸، ج ۳: ۱۲۷۵). این نشان که ازین‌پس عنوان «نشان علوی» گرفت، از سال ۱۲۷۳ ه.ق / ۱۸۵۶ م، به عنوان یکی از نشان‌های رسمی دولت قاجار معرفی گردید که مورد کاربرد آن فقط برای شاهان بود و به شخص دیگری اعطای نمی‌گردید. در دوره دیگر پادشاهان قاجار نیز این نشان ارزش و اهمیت خود را حفظ کرد و از ملزومات تشریفات مراسم‌های درباری بود (سپهر، ۱۳۸۵: ۲۹۵) (تصویر ۵ تا ۱۰).

سخن رایج در مورد این نشان در دوره ناصری چنین بود که: در اختیار داشتن این شمایل برای ناصرالدین شاه به مثابه وثیقه مذهبی و حرزی تسبیح‌نایاپذیر در نظر ملت است (سرنا، ۱۳۶۲: ۷۶^۲) و این امر اهمیت شمایل و تصاویر مذهبی در مشروعيت بخشی سیاسی و تداوم نقش و کاربرد نمادگرایی مذهبی در تحکیم پایه‌های حکومت را نشان می‌دهد. شاه این‌گونه اظهار می‌نمود که شمایل حضرت به منزله حرز جان و زینت تن او خواهد بود و با استعمال آن بر تمامی سلاطین اسلام برتری خواهد یافت و وی اذعان می‌داشت که حضرت در فردای محشر بدین واسطه شفاعت صاحب این نشان را خواهد کرد (هدایت، ۱۳۸۰، ج ۱۰: ۷۰۳ - سپهر، ۱۳۷۷، ج ۳: ۱۳۴۵). جهت تبلیغ و برای به نمایش گذاشتن این نشان، شاه تا مدت‌ها در مناسبت‌های رسمی و مذهبی از جمله عید غدیر این شمایل را در نظر درباریان و مردم برگردان می‌آویخت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۸۱۰).

قاجارها این اقدام ناصرالدین شاه در تهیه شمایل امیر و به همراه داشتن آن را دلیل بر بزرگی عقاید سلطان می‌دانستند و حتی ظل‌السلطان در خاطرات خود میزان ارادت شاه به خاندان عصمت و طهارت را با این عمل سنجیده و او را تالی سلمان و مالک اشتر و ابوذر دانسته است (ظل‌السلطان، ۱۳۶۸: ج ۱: ۴۰۰).

علاوه بر بررسی مشخصات ظاهری شمایل‌های مذکور به بررسی چند نمونه دیگر از شمایل‌های سلطنتی جواهرنشان موجود در خزانه سلطنتی می‌پردازیم.

۱| الگوی شمایل‌های مذهبی دربار قاجار

الف. شمایل امیرالمؤمنین موجود در کاخ گلستان

پیشتر گفته شد که یکی از نخستین شمایل‌های موجود از امیرالمؤمنین^(ع)، شمایلی است که نقل شده از هندوستان به خزانه پادشاه ایران انتقال یافته بود؛ اما از زمان دقیق و نحوه انتقال آن به خزانه، همچنین نقاش این اثر اطلاع دقیقی در دست نیست. این شمایل در زمان فتحعلی شاه از خزانه خارج شد و در عصر ناصرالدین شاه توسط آقا حسن برادرزاده آقا یعقوب به خزانه بازگردانده شد (ذکا، ۱۳۸۲: ۱۰۳) و مبنای نشان علوی قرار گرفت. شمایل مذبور

۱. مطلب در پاورقی احتمالاً از مترجم
۲. مطلب در پاورقی احتمالاً از مترجم

یکی از مهم‌ترین شمایل‌ها در میان مجموعه شمایل‌های سلطنتی است (تصویر ۱).

خروج این شمایل از خزانه توسط آقا یعقوب صندوقدار فتحعلی شاه و مسئول نگهداری این شمایل انجام گرفت.^۱ از آنجایی که آقا یعقوب خواجه بود و طبق قانون اموالش به شاه که مالک او محسوب می‌گردید، تعلق داشت، قبل از خروج از ارگ سلطنتی دارایی خود را جمع کرده و در پنج صندوق گذاشته بود که بعداً از ایران خارج نماید (نواب، ۱۳۴۹: ۲۷۹). مشخص است که شمایل امیرالمؤمنین نیز از جمله اموالی بود که به این صورت از خزانه سلطنتی خارج شد و پس از فوت آقا یعقوب توسط پسر برادرش آقا حسن به خزانه باز پس داده شد. (تصویر ۱)

در شمایل مزبور حضرت علی^(ع) با چهره‌ای شرقی و محاسنی کوتاه به تصویر کشیده شده است و قبایی قهقهه‌ای رنگ بر تن و شالی سبزرنگ بر کمر دارد. دستار سبزرنگ امام به صورت تحت الحنك نیز بر شانه‌ها قرار گرفته است و گردآگرد صورت حضرت هاله نور زرد و قرمزرنگی جلوه‌گر است. در این تصویر حضرت دوزانو نشسته و شمشیری با غلاف قهقهه‌ای رنگ و قلباقه‌های طلایی در دست دارد. در جلو پای ایشان سپری قهقهه‌ای رنگ قرار دارد. زمینه پشت این شمایل آبی پر رنگ است (تصویر ۱).

این شمایل ۶۱ مثقال و ۴ نخود وزن دارد و در قابی محراب‌گونه با روکش محمل قرار گرفته است. متن حاشیه اول قاب رنگ صورتی دارد و بر روی آن گل و برگ‌های بسیار ظریفی با رنگ‌های آبی، سبز، زرد و قرمز نقاشی شده است. بر روی این حاشیه گل‌های شش پری الماس نشانده شده بر فلز نقره با قطعه یاقوتی در مرکز گل‌ها نصب است. چهار گل برگ مشابه با سایر گل‌ها مزین به دو تخمۀ فیروزه در چهارگوشۀ حاشیه گل برگ‌ها قرار دارد. بین گل‌های این حاشیه تخمۀ هایی از الماس به عنوان برگ بر فلز نقره و تخمۀ هایی از یاقوت بر طلای زرد نصب شده است (کتابخانه و موزه ملی ملک، ش ۶۱۶۴، ص ۳). در قسمت بالای قاب، ۵۲ قطعه یاقوت و ۲۳۲ قطعه الماس نصب شده است. در حاشیه دوم که شمایل در میان آن قرار گرفته گل‌ها و خطوط اسلیمی بر متنی از طلای زرد ساخته شده است. تعداد جواهرات نصب شده بر روی این شمایل ازین قرار است: ۱۰۶ قطعه فیروزه با رقم «یا علی ادرکنی»، ۳۵۵ قطعه فیروزه ریز و درشت، ۱۱۹ قطعه الماس، ۴۱۲ قطعه یاقوت و ۱۴۲ قطعه زمرد.

در میان این جواهرات قطعه لعل نسبتاً درشت‌تری قرار دارد که بر بالای سر مبارک حضرت نصب شده است. بر اساس سوابق موجود این لعل توسط ناصرالسلطان از صنیع الممالک زرگر دربار ناصری، خریداری شده و نشان می‌دهد که قاب جواهرنشان شمایل احتمالاً در دوره ناصرالدین‌شاه ساخته شده است. بر بالای این قاب هم حلقه‌ای نصب است.

در سال ۱۲۷۳ ه.ق/ ۱۸۵۷ م، برای نگهداری از این شمایل و سایر آثار متبرکه صندوقی چوبی که با ورقه‌های طلای میناکاری شده پوشیده شده بود توسط استاد خواجه، تهیه گردید (تصویر ۴) (کتابخانه و موزه ملی ملک، ش ۶۱۶۴: ص ۳).

۱. آقا یعقوب که اصلتاً اهل گرجستان بود، در سن هجده سالگی از شهر ایروان به تهران آورده شد و در این شهر مقطوع النسل گردید. از آنجایی که وی با سواد بود و زبان‌های فارسی، فرانسه، روسی و آلمانی را به خوبی می‌دانست در دربار فتحعلی شاه مشغول به کار شد و مدارج ترقی را به سرعت پیمود و به صندوقداری شاه رسید. سال‌ها معاملات اهل حرم توسط او انجام می‌شد و از این راه بسیار متممول گردید. در جریان قرارداد ترکمانچای و مسئله استرداد اسراي گرجستان، آقا یعقوب که از اوضاع و احوال دربار و درباریان و اسراي گرجی در خانه رجال ایران و دیگر مسائل مربوطه آگاهی كامل داشت، به سفارتخانه روسیه پناهنده شد و تمام اطلاعات خود را در اختیار گریبايدوف، سفير روسیه قرارداد. (نواب، ۱۳۴۹: ۲۷۹).

تصویر شماره ۴: تصویر: صندوقچه طلای
میناکاری شده مخصوص نگهداری از شمایل
امیرالمؤمنین(ع) و سایر آثار متبرکه - محل
نگهداری: گنجینه جواهرات ملی

ب. تمثال علوی اثر صنیع الملک

به دستور ناصرالدین شاه از روی شمایل قدیمی موجود در خزانه سلطنتی ایران، شمایل کوچکتری ساخته و پرداخته شد که نام تمثال علوی بر آن نهادند. این نشان از جمله نشان‌های دولتی از درجه اول محسوب می‌شد که مخصوص شاهان بود (نشان‌های دولت دلیر، ش ۳۹، ص ۱۰) و در سال ۱۲۷۳ هجری به مناسبت فتح هرات به دست مراد میرزا حسام‌السلطنه در زمان ناصرالدین شاه از روی شمایل موجود در خزانه ساخته شد و مرضع گردید و از آن زمان در روزهای سلام مورد استفاده قرار گرفت (تصاویر ۵ و ۶) (سپهر، ۱۳۶۸: ۲۹۵). این شمایل تا زمان احمدشاه توسط پادشاهان قاجار مورد استفاده بود. عزیزالسلطان در توصیف وضعیت ظاهری احمدشاه خردسال از تمثال امیرالمؤمنین(ع) که بر حمایل برگردان وی بود یاد می‌کند (تصاویر ۸ و ۹ و ۱۰) (عزیزالسلطان، ۱۳۷۶، ج ۲: ۱۵۶۷).

در تمثال علوی، شمایل حضرت علی(ع) تنها از سرتا شانه به صورت تمام رخ با قبا و دستار سبز که به صورت تحت الحنك برگرد صورت امام قرار گرفته، کشیده شده است. شمایل مذکور که به جهت زینت گردن و شانه شاه ساخته شده بود در قابی از نقره مکلف به الماس پشت باز فرنگی ساز قرار گرفت. این قاب دارای ۱۸۷ قطعه الماس و وزن آن ۱۱ مثقال و ۱۴ نخود است (تصویر ۷) (کتابخانه و موزه ملی ملک، سند ش ۶۱۶۴: ص ۳).

برای نگهداری از این تمثال جعبه‌ای زرین مرصع به الماس ساخته شد. این جعبه از جنس طلای میناکاری فرنگستان بود که با شاخ و برگ برجسته مزین شده و ترنج میان آن الماس نشان بود. قاب این تمثال و جعبه ساخته شده آن اثر هنرمند جواهرساز معروف دوره محمدشاه و ناصرالدین شاه معروف به «استاد خواجه» بود (کتابخانه و موزه ملی ملک، سند ش ۶۱۶۴: ص ۳).

نقاش زبردست این اثر میرزا ابوالحسن صنیع الملک غفاری^۱ به واسطه هنر و خلاقیتی که در آفرینش این شمایل نشان داد، یک جعبه‌زنگ جواهرنشان با نقش گل الماس و شیروخورشید از ناصرالدین شاه هدیه گرفت (ذکا، ۱۳۴۲، ۲۲).

۱. صنیع الملک متولد ۱۲۲۹ ه.ق/ ۱۸۱۷ م، فرزند محمد از خانواده غفاری کاشانی و عمومی میرزا محمد کمال الملک است. وی از مشاهیر نقاشی در ایران بود. در زمان محمدشاه در سال ۱۲۵۶ ه.ق/ ۱۸۴۰ م، به تشویق و مساعدت حسینعلی خان نظام‌الدوله معیرالممالک برای تکمیل هتر خود به ایتالیا سفر کرد و چند سال در موزه فلورانس و رم مشغول نقاشی بود. پس از بازگشت نقاش دربار شد و علاوه بر این مدیر روزنامه و چاپخانه دولتی نیز بود و در سال ۱۲۷۸ ه.ق/ ۱۸۶۱ م، ملقب به صنیع الملک گردید. میرزا ابوالحسن خان مؤسس نخستین مدرسه نقاشی در ایران است. وی در سال ۱۲۸۳ ه.ق/ ۱۸۵۶ م، درگذشت. (ذکاء، ۱۳۴۲: ۱۵-۱۸).

۲. ن ک: روزنامه وقایع اتفاقیه، شماره ۳۱۷، شهر رجب غرہ ۱۲۷۳ ه.ق.

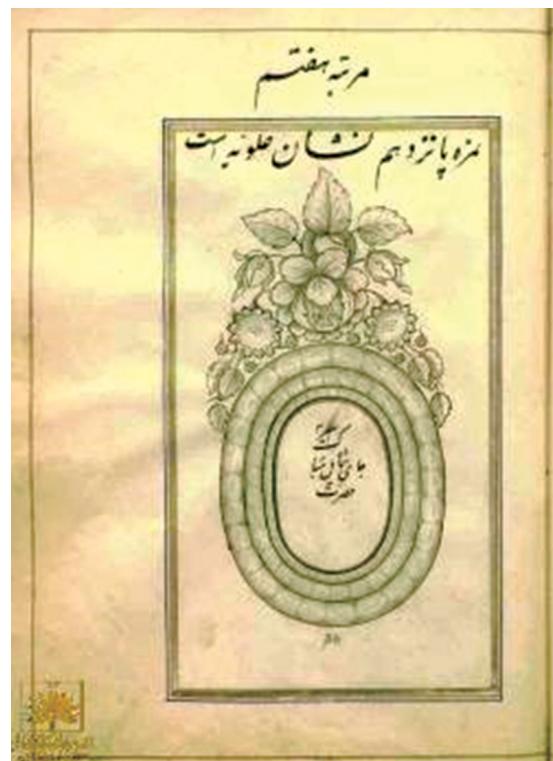

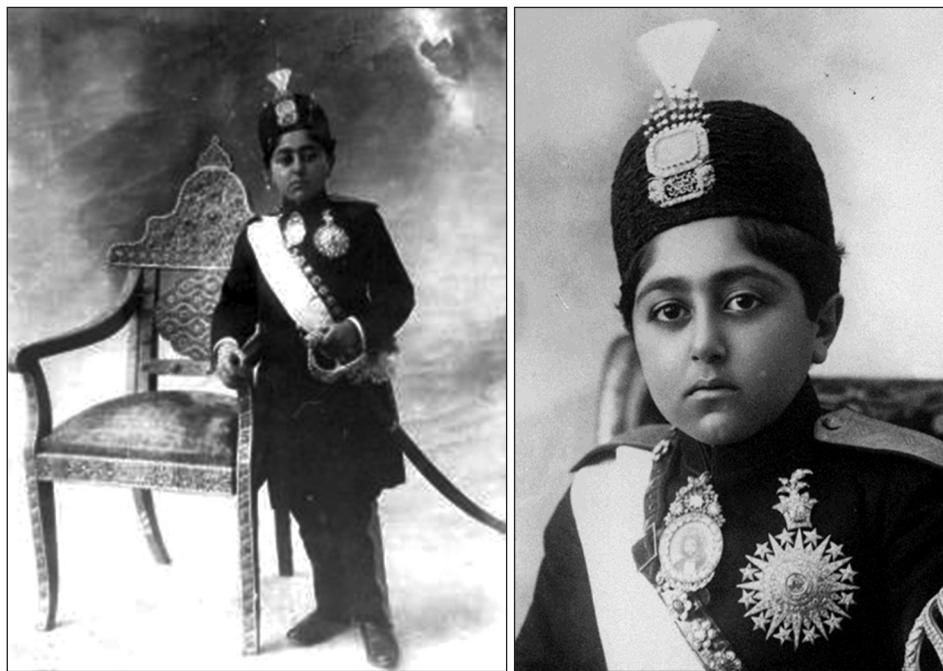
تصویر شماره ۵: نقاشی رنگ و روغن ناصرالدین شاه نشسته بر صندلی اروپایی با تمثال علوی اثر بهرام کرمانشاهی (۱۲۷۴ ه.ق / ۱۸۵۷ م) (Diba & Ekhtiyar, 1998: 244)

تصویر شماره ۶: نقاشی رنگ و روغن اثر هاکوب هوناتانیان (۱۸۶۰-۷۰) (Diba & Ekhtiyar, 1998: 246)

تصویر شماره ۷: قاب تمثال علوی (منبع: نسخه خطی نشان‌های دولت دلیر، کاخ گلستان، ش ۳۹)

تصاویر شماره ۸ و ۹ عکس‌هایی از احمدشاه قاجار در حالی که تمثال حضرت امیر را بر سینه دارد. (منبع: مجموعه شخصی)

تصویر شماره ۱۵: تصویری از تمثال علوی بر سینهٔ احمدشاه قاجار (منبع: مجموعه شخصی)

ج. شمایل حضرت علی(ع) اثر اسماعیل جلایر موجود در کاخ گلستان

شمایل مقدس امیرالمؤمنین(ع) و حسنین(ع) و ابوذر و سلمان فارسی اثر اسماعیل جلایر هنرمند معروف و چیره دست عصر قاجار، از دیگر شمایل‌های موجود در خزانه سلطنتی کاخ گلستان است. در شمایل مذبور که با سیاه قلم کشیده شده، حضرت علی(ع) درحالی که شمشیری در دست دارند، بر روی پوستین دوزانو نشسته‌اند و در جوار حضرت در سمت راست، حسنین(ع) نیز دوزانو نشسته‌اند. در پشت سر ایشان ابوذر درحالی که بر عصایی تکیه داده، ایستاده است و در سمت چپ امیرالمؤمنین(ع)، سلمان با قامتی خمیده در حال سخن گفتن به تصویر کشیده شده است. در پشت زمینه تصویری از نخلستان قرار دارد و در زیر آن رقم «بنده شاه ولایت اسماعیل جلایر» مرقوم گردیده است (تصویر ۱۱).

خالق این اثر اسماعیل جلایر یا اسماعیل جلایر فرزند « حاجی زمان خان » از نقاشان طراز اول دوره ناصری در اوخر سده سیزدهم و اوایل سده چهاردهم هجری است که در تصویرسازی و چهره‌پردازی مهارت داشت^۱ (کریم‌زاده، ج ۱: ۶۶؛ ۱۳۶۳).

شمایل یادشده در قابی با چوب سفید ساده قرار گرفته است. بر روی چوب این قاب توسط دوست علی‌خان نظام‌الدوله^۲ تنکه‌هایی از طلای اشرفی به صورت گل و برگ قرار گرفته است (کتابخانه و موزه ملی ملک، سند ش ۶۱۶۴، ص ۴).

۱. اسماعیل جلایر نقاشی را در مدرسه دارالفنون آموخت و سپس در همین مدرسه به استادی رسید. او را از پیش قراولان شیوه «نقاشی خط جدید» می‌دانند. جلایر در اغلب آثار خود به جز چندتایی تاریخی قید نکرده است بدین جهت تاریخ فعالیت هنری وی نامعلوم مانده است. ولی از آثار باقی مانده وی و تاریخها و وقایع می‌توان چنین گمان برد که او در حدود سال ۱۲۶۲ ه. ق. (۱۸۴۶ م)، متولد شده، در حوالی ۱۲۸۰ ه. ق. (۱۸۶۳ م)، به همراه پدر به تهران آمده، در ۲۴ سالگی وارد دارالفنون شده، در دوره سلطنت ناصرالدین شاه در هنر خود درخشیده و تاسال‌های ۱۳۲۰ ه. ق. (۱۹۰۲ م)، زنده بوده و کار می‌کرده است و در حدود ۶۰ سالگی درگذشته است. (کریم‌زاده، ج ۱: ۶۶؛ ۱۳۶۳).

۲. دوست علی‌خان معیرالممالک تنها پسر حسینعلی‌خان معیرالممالک خزانه‌دار و رئیس ضراب خانه شاهی بود. مادرش شیرین شاه خانم بسطامی دختر عمومی پدرش بود. پس از درگذشت پدر در سال ۱۲۷۴ هجری قمری، تمام مقامات او را از جمله خزانه‌داری، ریاست ضراب خانه شاهی و حکومت یزد و گیلان، به ارث برد. از ایوان نزدیک مستوفی‌الممالک بود. با توسعه انحصار خزانه دولتی و ضراب خانه شاهی ثروت کلانی اندوخت. او نیز مانند مستوفی‌الممالک از جناح محافظه‌کار دربار قاجار بود و با میرزا حسین‌خان سپه‌سالار و اصلاحات او مخالفت داشت. (امانت، ۱۳۸۴، ۵۰۹).

۶۹۴۰

| تصویر شماره ۱۱: تصویر شمایل مقدس امیر المؤمنین (ع) و حسنین (ع) و ایوذر و سلمان فارسی اثر اسماعیل جلایر
| (منبع: کاخ گلستان)

| تصویر شماره ۱۲: شاهنشین تکیه دولت که جهت برگزاری مراسم تشییع ناصرالدین شاه تزیین شده است و شمایل مزبور بر دیوار نصب
| است. (منبع: کاخ گلستان)

| تصویر شماره ۱۳: تصویری از شاهنشین تالار موزه (تالار سلام) کاخ گلستان که شمایل مزبور بر دیوار نصب شده
| است. (منبع: آلبوم خانه کاخ گلستان)

د. شمایل‌های حضرت علی(ع) اثر هاکوب هوناتانیان^۱

با مرگ نقاش باشی دربار، میرزا ابوالحسن غفاری معروف به صنیع الملک، ناصرالدین‌شاه لقب نقاش باشی دربار را به هاکوب هوناتانیان^۲ داد. بنا بر روایتی زمانی که هاکوب هوناتانیان در تبریز زندگی می‌کرده است، خواب‌نما می‌شود و سپس شمایل حضرت علی را می‌کشد (شمیعی و خاچاطور، ۷:۱۳۸۷).

شمایل حضرت علی(ع) منسوب به هاکوب هوناتانیان نقاش ارمنی دربار ناصرالدین‌شاه از شمایل‌های باقی‌مانده از عصر ناصری است. این اثر در اندازه 72×103 سانتی‌متر، بدون تاریخ و امضا در گنجینه هنرهای تزئینی اصفهان به شماره ۶۰۸ نگه‌داری می‌شود و یکی از بزرگ‌ترین شمایل‌های موجود در شمایل‌خانه سلطنتی بوده است. در این نقاشی علی بن ایطاب(ع) قبای قهقهه‌ای بر تن و دستاری سبز بر سر دارد. دست راست خود را بر روی غلاف شمشیر قرار داده، به دست دیگر تسبیحی دارد و بر روی حصیری که روی تخت انداخته شده نشسته است. نقاش تحت تأثیر نقاشی ارمنی و کلیسا‌ای مسیحی که بالای سر امام دو فرشته حلقه‌گل به دست کشیده است (تصاویر ۱۴ تا ۱۷).

به نظر می‌رسد این اثر متعلق به صندوق‌خانه ناصرالدین‌شاه بوده و پس از مرگ او به دست حاجی محتشم السلطنه میرسد. یحیی ذکا این نقاشی را یکی از اولین آثار موجود هاکوب در ایران می‌داند (ذکا، بیتا: ۳۲-۳۴). درواقع یحیی ذکا بدون هیچ توضیحی در خصوص شمایل‌ها به واسطه آنکه شمایل‌های دیگر را ندیده چنین فرض کرده که شمایل مذکور اولین و اصلی‌ترین اثر هاکوب بوده است.

اما وجود شمایلی بدون رقم به تاریخ اهدای ۱۳۴۱ ه.ش در خزانه آستان قدس رضوی با شباهت‌های نزدیک به اثر هاکوب اولین دلیل برای رد این مدعاست. اطلاعات کاملی در مورد چندوچون تمثال و نقاش آن در دست نیست. صرفاً اطلاعاتی که در متن سند کتابچه جواهرات سلطنتی درباره آن آمده است که بدین شرح است: «روی پرده رنگ و روغنی، چهارچوبه دار، کار استاد، بدون رقم، با پرده روپوش تافه» شباهت این اثر با شمایل حضرت اثر هاکوب هوناتانیان موجود در موزه هنرهای تزئینی برای اثبات این مدعایکه این شمایل نیز اثر هاکوب هوناتانیان است، کافی است. از آنجاکه در تصاویر مربوط مشهود است که این شمایل در تکیه دولت در مراسم مختلف بر دیوار نصب می‌شده و این تمثال مورد علاقه و احترام بسیار دربار بوده است، می‌توان گفت اصلی‌ترین و متقدم‌ترین شمایل تقدیم شده به شاه از جانب این نقاش همین شمایل موجود در خزانه موزه آستان قدس است.

حضرت علی(ع) در این اثر، روی ایوانی که با حصیرفرش شده، به صورت دوزانو نشسته‌اند و ذوالفقار دولبه روی پای ایشان قرار دارد و تسبیحی در دست دارند. بالای سر ایشان دو فرشته در حال پرواز هستند و دسته‌گلی را در دست دارند که بالای سر آن حضرت قرارگرفته است. احتمالاً بالای سر فرشتگان، «چشم الهی» موجود بوده زیرا علاوه

۱. به روسی: Акоп Овнатанян

۲. هاکوب بنیان‌گذار حقیقی نقاشی نوین ارمنی است. او در ۱۸۰۹م، در تفلیس، به دنیا آمد. هاکوب پنجمین نسل از خانواده هنرمند هوناتانیان به شمار می‌آمد که هر یک در رشته‌ای از هنر مهارتی خاص داشتند و سال‌هایی طولانی را در خدمت امیران گرجی در تفلیس به سر برده بودند. بنیان‌گذار این خانواده، که در زمان صفویان در قفقاز زندگی می‌کرد، هنرمندی است معروف با نام مستعار نقاش هوناتان (۱۶۶۰-۱۷۲۲م). اون نقاشی ماهر و غزل‌سرایی دوره‌گرد بود. هاکوب نگارگر، چهره‌پرداز و صورت‌گری ماهر بود. موضوع اغلب آثار او چهره‌های ثروتمندان، بازگانان، روحانیان، ارتشیان و بانوان عالی مرتبه تقلیسی است. هاکوب نقاشی‌های خود را در اندازه‌های کوچک ترسیم می‌کرد و در آثار خود تأکید زیادی بر روی مدل لباس و تزیینات آن داشت. (شمیعی و خاچاطور، ۷:۱۳۸۷)

بر تیرگی این قسمت، شعاع‌های نور از آن جایگاه به اطراف ساطع هستند. همان طور که پیش‌تر اشاره شد، این چشم احتمال مسیحی بودن مبدأ نقاشی و نقاش اثر که همانا کسی جز هاکوب هوناتانیان نیست را معرفی می‌کند. در کتابچه (ساکماق ۷/۱، ۱۹۶۵) اشاره شده که این اثر از ۱۳۱۴ تا ۱۳۱۷ در اتاق عاج بوده است. ممکن است این تمثال نیز مثل اثر جلایر در مقاطعی به تکیه دولت بوده شده باشد. همچنین از سندهای دیده است که اثر، پرده روپوش تافته داشته است که همین دقت عمل در محافظت از اثر، تقدم و ارزش اثر نسبت به دو اثر مشابه را نشان می‌دهد.

همچنین وجود عکسی از شمایلی دیگر با ابعاد کوچک‌تر از این اثر با قاب زرین الماس نشان در موزه جواهرات ملی ایران از دیگر دلایل وجود چندین نقاشی از هاکوب هوناتانیان است (خاچاطور و شمعی، ۱۳۸۷: ۵۳). این تصویر در قاب هشتگوش سرتاجدار مرصع به ۱۱۹ قطعه الماس قرار دارد و ۶۱ مثقال و ۴ نخود وزن دارد. زیر قاب آئینه سنگی و پشت قاب به زیبایی قلمزنی شده است. در واقع عکسی از شمایل حضرت امیر در آن قرار دارد که به علت شباهت با نقاشی هوناتانیان با آن اشتباه گرفته شده و نخستین بار یحیی ذکا عکس شمایل واقعی در موزه جواهرات را با اثر هوناتانیان یکی دانسته است (تصویر ۱۸) (ذکا، بیتا: ۳۲). در حالی که بنا بر پژوهش حاضر با مقایسه این دو اثر می‌توان تفاوت‌های زیادی در آن‌ها یافت. به عنوان مثال در عکس شمشیر حضرت دارای بند است و تسبیح ایشان در وسط قلباقه شمشیر افتاده است، در حالی که در نقاشی چنین نیست. گردن مبارک حضرت امیر در نقاشی مشخص است؛ اما در عکس با محاسن پوشانده شده است. در عکس شمایل مبارک صورت شرقی‌تری دارد اما آنچه هوناتانیان به تصویر کشیده به شمایل‌های حضرت مسیح شباهت دارد. آستین‌های قبا در دو تصویر متفاوت است. هاله نور دور سر شمایل در نقاشی بزرگ‌تر و در عکس کوچک‌تر است. حجم صورت در دو تصویر متفاوت است.

بنابراین، می‌توان چنین نتیجه گرفت که هوناتانیان از شمایل مورد نظر تنها یک پرده ترسیم نکرده است و از آنجاکه عکس شمایل مذکور که در قاب جواهرنشان قرار گرفته است، هیچ‌گاه از خزانه سلطنتی ایران خارج نگردیده است، اصالت بیشتری دارد و شمایل اصلی که عکس آن در این قاب قرار داده شده است، متقدم‌تر از شمایلی است که یحیی ذکا خریداری کرده و به موزه هنرهای تزیینی اهدا کرده است.

هنریش بروگش^۱ نیز در توصیف نسخه اصلی این شمایل می‌گوید: «این تابلو را از هندوستان با قیمت گزارف خریداری کردند و ارزش هنری زیادی دارد. حضرت علی در این تابلو، روی گلیمی چهار زانو نشسته است و کتابی در دست دارد. چهره او آرام و نورانی است، موهای قهوه‌ای زنگ و ریش سیاه کوتاهی دارد، بالای سرا او دو فرشته در حال پرواز هستند و یک پارچه نور، دور تادور چهره او را فرا گرفته است، فرشته‌های دست گلی را در دست دارند که می‌خواهند آن را مانند تاجی بر سر حضرت علی بگذارند» (بروگش، ۱۳۷۴: ۵۷۵). وی ضمن این توصیف براین موضوع اشاره دارد که برخلاف سایر تصاویری که از بزرگان دین در ایران ترسیم می‌شد و در آن‌ها چهره شخصیت‌های مذهبی از جمله پیامبر و ائمه دیده نمی‌شد و جای چهره را سفید می‌گذارند، در این تابلو چهره حضرت علی (ع) به‌وضوح دیده می‌شده است (بروگش، ۱۳۷۴: ۵۷۵). بروگش شمایلی را که از هندوستان آورده شده بود با شمایلی که توسط نقاش ارمنی هوناتانیان کشیده شده – که به توصیف آن خواهیم پرداخت – اشتباه گرفته است. همچنین در این

1. Heinrich Karl Brugsch

تصویر برخلاف توصیف بروگش حضرت کتابی در دست ندارد.
درنتیجه تعداد شمایل‌های ترسیم شده توسط هاکوب هوناتانیان چندین مورد است و اگر شمایل موجود در موزه هنرهای تزئینی را درباری بدانیم، تعدادی شمایل هنوز پیدا نشده است.

| تصویر شماره ۱۴: شمایل حضرت امیر اثرها کوب هوناتانیان (محل نگهداری: موزه هنرهای تزئینی اصفهان)

تصویر شماره ۱۵: تصویر فرشته‌ها بهشتی و تصویر چشم نمادین نقاشی

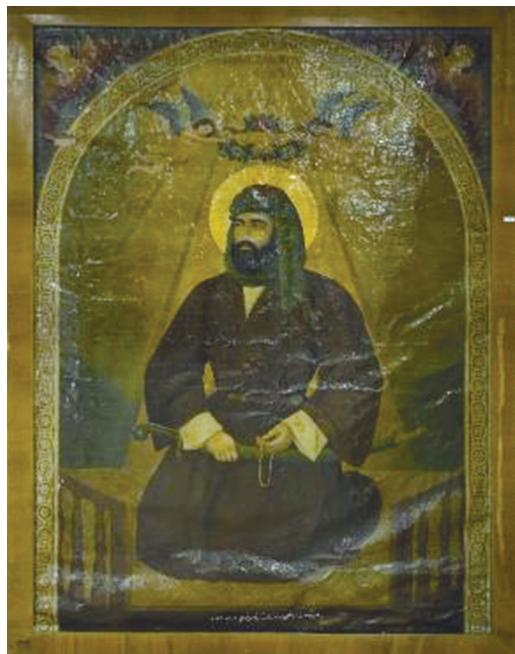
تصویر شماره ۱۶: شمایل امیرالمؤمنین (ع)

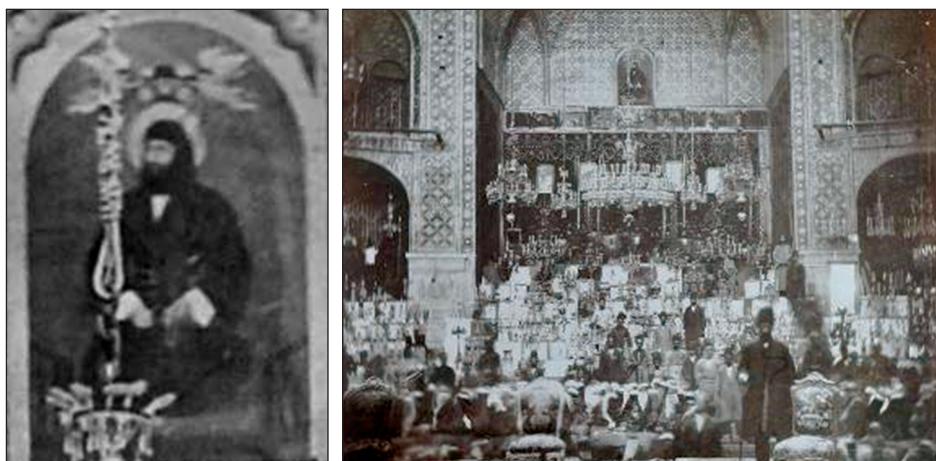
تصویر شماره ۱۷: قسمت غلاف شمشیر و دستان امیرالمؤمنین (ع) در شمایل

تصویر شماره ۱۸: عکس موجود در خزانه جواهرات ملی از نقاشی هاکوب هوناتانیان

تصویر ۱۹: تمثال حضرت علی (ع)، خزانه آستان قدس رضوی، اهدایی سرهنگ ابراهیم بیگلر زاده، ۱۳۴۱، ۱۴۰×۱۹۰ سانتی متر (بدون قاب)،
 (مأخذ: خزانه آستان قدس رضوی)

تصویر ۲۰: تمثال حضرت علی (ع) بر دیوار تکیه دولت، محرم ۱۳۰۶ ق / ۱۸۸۸ م، آلبوم خانه کاخ گلستان، آلبوم شماره ۳۹۱ - عکس شماره ۱۱،
 (مأخذ: آلبوم خانه کاخ گلستان)

ه. شمسه‌های حضرت رضا (ع)

یکی از رسوم متداول در آستان قدس رضوی در عصر قاجار ارسال خلعت از سوی آستانه برای رجال سیاسی به ویژه پادشاه بود (ساکماق، ش ۱۹۶۵۷). از جمله هدایای ارسالی آستان برای ناصرالدین شاه یک جفت شمسه زرین مرّصع مزین به شمايل مبارک حضرت علی بن موسى رضا (ع) بود. اين شمسه‌ها در سال ۱۲۹۹ هـ / ق ۱۸۸۱ م،

از سوی آستان قدس رضوی به ناصرالدین شاه تقدیم شده است. شمايل مبارک در زیر شيشه بدون جيوه سنگي قرار گرفته است و شمسه ها مزين به ۴۱۶ قطعه الماس تراش برليان است و ۲۷ مثقال و ۶ نخود وزن دارد (كتابخانه و موزه ملي ملک، ش ۶۱ - ۶۴، ص ۳۳). در اين شمايل سرتاشانه^۱ مبارک امام رضا(ع) به صورت سه رخ با دستار تحت الحنك و جامه سياه زنج به تصوير کشیده شده است. اين نقاشی به سبک سياه قلم کشیده شده و نقاش آن مشخص نیست. (تصویر ۱۹)

ملک الشعراي آستان قدس حاج ميرزا محمد كاظم صبوری^۲ قصيدة اي به مناسبت اهدای اين خلعت سرود:

از در سلطان دين در پيشگاه شهريار
لوحش الله خلعتي کز فخر دارد پود و تار

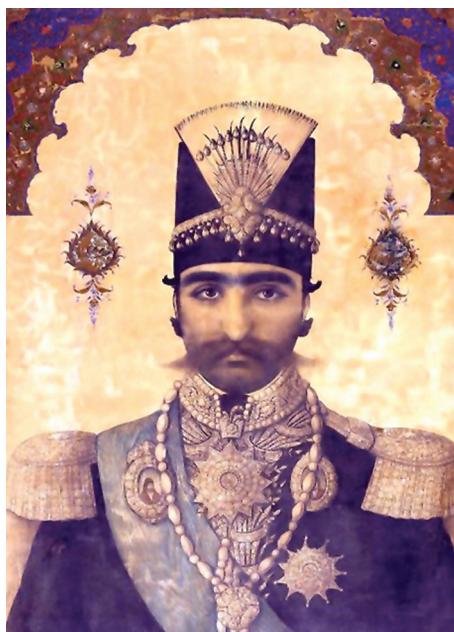
خلعتي آمد همایون همه عيد و بهار
بارك الله خلعتي کز يمن دارد زيب و فر

...

کي درون شمس باشد صورت ايزدانگار
مي درخشند فرق دآسا از يمين و از يسار
گوهر درج ولایت همچو دُر شاهوار
دُر درج ارتضي خورشيد برج اقتدار

شمسه اش را شمس خواندم عقل گفت اي بى خرد
هان بچشم حق نگربنگردو تمثال امام
در ميان شمسه الماس بين بگرفته جاي
حضرت ثامن رضا طغرای ديوان قضا

(صبوری، ۱۳۷۴-۱۷۸: ۱۳۷۴)

تصویر شماره ۲۱: تصویری از
شمسه حضرت رضا(ع) (منبع:
گنجینه جواهرات ملي ايران)

تصویر شماره ۲۲: تصویر ناصرالدین شاه به همراه شمسه های
حضرت رضا(ع) که در تصویر دو شمسه به شکل سينه ريز در
دو سمت در زير گردنبند مرواريد نمایان است.

۱. نوع پرته نگاري: BUST: نيم تن

۲. حاج ميرزا محمد كاظم صبوری از احفاد ميرزا احمد صبور کاشانی به سال ۱۲۵۹ هـ.ق / ۱۸۴۳ م، در مشهد متولد شد و چون دارای طبع ذوق شعر بود، از طرف ناصرالدین شاه به لقب ملک الشعراي آستان قدس رضوی ملقب گشت و در سال ۱۳۲۲ هـ.ق / ۱۹۰۴ م، وفات یافت. (صبوری، ۱۳۷۴: مقدمه)

و. جلد قرآن طلامنقمش به شمایل حضرت علی(ع) موجود در خزانه جواهرات ملی ایران

از دیگر شمایل‌های موجود مربوط به عصر ناصرالدین‌شاه قاجار، شمایل منقوش برای روی یک جلد کلام‌الله مجید است. جلد قرآن مذکور از جنس طلاست و رو و پشت آن مرصع به الماس است. در وسط این جلد از قسمت رو، شمایل مبارک امیرالمؤمنین(ع) به صورت آبرنگ و زیر محفظهٔ شیشه‌ای بدون جیوه سنگی کارشده است. اطراف تصویر در چهارگوشهٔ جلد چهار لچکی مرصع به الماس نصب شده است. قسمت پشت جلد نیز شبیه قسمت رو مرصع گردیده است و در وسط تصویری از ناصرالدین‌شاه قرار دارد.

در شمایل مذبور حضرت امیر(ع) چهره‌ای شرقی و روشن با محاسنی کوتاه دارند و به حالت نشسته بر روی دوزانو به تصویر کشیده شده‌اند. شمشیری با غالاف قرمزنگ و قلباقه‌های طلایی در دست بر روی زانو دارند. در این شمایل قبای حضرت به رنگ قهوه است و دستاری نیز به رنگ قهوه‌ای بر سردارند و سقلات در زیر آن سفیدرنگ است. شال کمر و سرآستین‌های ایشان نیز به رنگ سفید است. در پشت سر حضرت تصویری از بهشت به تصویر کشیده شده است (تصویر ۲۳).

تصویر شماره ۲۳: تصویری از کلام‌الله مجید که جلد آن منقمش به شمایل حضرت امیر(ع) است. (منبع: گنجینه جواهرات ایران)

ز. شمایل پیامبر اکرم (ص) اثر میرزا علی اکبر خان مزین الدوله

شمایل پیامبر اکرم (ص) موجود در خزانه کاخ گلستان اثر میرزا علی اکبر خان مزین‌الدوله نطنزی یکی دیگر از آثار کمتر دیده شده است. در این اثر رنگ و روغن، پیامبر اکرم (ص) با چهره‌ای شرقی ایستاده در وسط تصویر به اقتباس از شمایل‌های حضرت مسیح(ع) درحالی‌که انگشت اشاره دست مبارک به سمت آسمان و در دست دیگر کتاب است به تصویر کشیده شده است. در گردآگرد شمایل تصویر فرشته‌ها با چهره انسان گونه کشیده شده است. قبای حضرت بارنگ روشن و عبا با رنگ کشیده شده است، آستین‌های عبا تا مج دست را پوشانده است. شال باریک به رنگ عبا نیز بر کمر کشیده شده است. در این شمایل حضرت عمامه‌ای کوچک بر سردارند. (تصویر ۲۴) این شمایل در قاب چوبی ساده به رنگ مشکی نگهداری می‌شود. گفته شده تا زمان سلطنت محمد رضا پهلوی نیز این شمایل در مراسم‌های ملی و مذهبی استفاده می‌شده و جزئی از ملزومات تشریفاتی در مراسم سلام و اعیاد مذهبی در دربار بوده است (۱. دزواره‌ای، مصاحبه شخصی، اردیبهشت ۱۳۹۷). خالق این اثر میرزا علی اکبر خان

ملقب به (مزین الدوله) نقاش، موسیقی‌دان، مترجم و از بنیان‌گذاران تئاتر ایران بود^۱ (بامداد، ج ۳، ۱۳۶۳: ۴۲۶).

تصویر شماره ۲۴: شمایل پیامبر اکرم (ص) اثر مزین الدوله (محل نگهداری: کاخ گلستان)

ح. تمثال حضرت امیر (ع) (ساخته شده برای مظفرالدین شاه) موجود در خزانه جواهرات ملی ایران

دیگر شمایل موجود در خزانه سلطنتی، شمایل ساخته شده مربوط به دوره مظفرالدین شاه است. در این شمایل حضرت دوزانو بر روی پوستینی نشسته‌اند. چهره ایشان شرقی و نورانی کشیده شده است و در پشت سر ایشان شعاعی از نور وجود دارد. در این شمایل حضرت امیر (ع) قبای قهقهه‌ای رنگ بر تن و شال سبزرنگ بر کمر دارند. شمشیری با غلاف قرمز و قلباقه‌های طلایی بر دستان امیرالمؤمنین (ع) کشیده شده است که دسته آن استخوان شیر ماہی است. سرآستین‌های کشیده از زیر قبا است و کلاهی از سقراط قرمز و دستاری سبزرنگ بر روی سقراط تحت‌الحنک کشیده شده است.

این تمثال که توسط آجودان مخصوص خریداری شده است، ۷۶۶ مثقال و ۱۸ نخود وزن دارد و دارای ۷۶۶ قطعه جواهر است. پشت تمثال رقم «اقل الحاج، حاج محمد حسین» و تاریخ شهر ریبع الاول ۱۲۹۶ هـ. ق / ۱۸۷۹ م، نوشته شده است. جنس آن نیز از طلای پشت باز فرنگی ساز است (کتابخانه و موزه ملی ملک، ش ۶۱۶۴: ص ۲۹۹-۳۰۰).

این شمایل در جشن تاج‌گذاری مظفرالدین شاه از نشان‌های تشریفاتی بوده که در مراسم سلام مورد استعمال قرار می‌گرفته و صدراعظم آن را بر پیکر شاه می‌آویخته است (تصویر ۲۳ و ۲۴) (فضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۱۸).

۱. میرزا علی اکبر خان مزین الدوله از افراد دربار ناصرالدین شاه و فارغ‌التحصیل اولین دوره دارالفنون بود. او در بیستم ربیع‌الثانی ۱۲۶۳ ق. در نطنز اصفهان به دنیا آمد و جزو نخستین گروه اعزامی برای تحصیل در رشته نقاشی به پاریس بود. علی‌اکبر کاشانی از مدرسه هنرهای زیبای پاریس فارغ‌التحصیل شد. میرزا علی اکبر خان نطنزی از سوی ناصرالدین شاه به درجه سرتیپ اولی منصوب شد و لقب مزین الدوله یافت. پس از بازگشت در دارالفنون مشغول به تدریس نقاشی، زبان فرانسه و موسیقی شد. از جمله شاگردان مزین الدوله می‌توان به کمال‌الملک غفاری و مصوروالملک و نیرالملک اشاره کرد. (بامداد، ج ۳، ۱۳۶۳: ۴۲۶).

تصویر شماره ۲۵: تصویر مظفرالدین شاه که تمثال مزبور بر سینه اش نصب شده است (منبع: مجموعه خصوصی).

تصویر شماره ۲۶: مجسمه مظفرالدین شاه که تمثال حضرت امیر بر سینه اش مزین است (منبع: موزه مخصوص کاخ گلستان).

نتیجه‌گیری

شمایل‌نگاری که از مهم‌ترین ارکان هنر مذهبی در ایران است، از عصر صفوی با رسمیت یافتن مذهب شیعه، رونق و در عصر قاجار تحت تأثیر تحولات سیاسی و فرهنگی و همچنین علاقه شاهان قاجاری به نقاشی تکامل یافت. علاوه بر این، افزون‌تر شدن اهمیت شمایل‌های مذهبی در باور عمومی جامعه عصر قاجار موجب شد تا نگاه پادشاهان قاجار نیز بیش از گذشته معطوف به هنر شمایل‌نگاری شود و شمایل‌نگاری به عنوان یکی از هنرهای موردنوجه دربار قاجار رشد و نمو یابد. از طرف دیگر کارکرد سیاسی و مشروعيت بخشی شمایل‌ها نیز حمایت پادشاهان قاجار از این هنر را افزون تر نمود. بر همین مبنای هنرمندان بزرگی در زمینه شمایل‌نگاری پژوهش یافتدند و به

خلق شمایل‌های ارزشمندی اقدام کردند.

در شمایل‌های خلق شده دوره ناصرالدین‌شاه، هنرمندان قاجاری ضمن توجه به اسلوب و قواعد گذشته شمایل‌نگاری، نگاهی نیز به هنر غربی داشتند. در برخی از این شمایل‌ها با راهابی مضامین هنری مسیحیت در ترسیم چهره‌ها و تلفیق چهره‌های شرقی با مضامین نقاشی اروپایی از مضامین الوهی همچون عین‌الله، ملائک و هاله نور در تزیین تصاویر، بهره برده‌اند. در این سبک تأکید بیشتری بر ظرافت در ترسیم لباس و پوشش شخصیت‌ها شده است.

در راستای تحولات فرهنگی دوره ناصرالدین‌شاه شمایل‌های تازه در قالب‌های تازه‌تری نظیر مدال و نشان نمود یافتند و در بیشتر موارد شمایل‌های موجود در دربار قاجار به‌مانند قاب‌های تمثال پادشاهان اروپایی جواهرنشان گردیدند. این شمایل‌های جواهرنشان چه در قالب زیورآلات شخصی پادشاه و چه در قالب نفایس موجود دربار در آداب و مراسم گوناگون دربار قاجار در معرض دید عموم قرارگرفته و می‌توانست نمادی از سرسبزگی و ارادت پادشاهان قاجار به مذهب تشیع قلمداد گردد.

از جمله دستاوردهای این پژوهش، یافتن وجهه تمایز دو نقاشی از هاکوب هوناتانیان است که به اشتباہ یکی تلقی شده است. در این تحقیق با ارائه ادله و بیان شواهد اثبات شد که تعداد شمایل‌های ترسیم شده توسط هاکوب هوناتانیان چندین مورد است و اگر شمایل موجود در موزه هنرهای تزئینی را درباری بدانیم، تعدادی شمایل هنوز پیدا نشده است و به هیچ یک از شمایل‌های موجود نمی‌توانیم عنوان شمایل اولین یا اصلی بدھیم.

۱ منابع

الف: اسناد و نسخ خطی

۱. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق)، سند شماره ۱۹۶۵۷/۱.
۲. نسخه خطی نشان‌های اهدایی دولت دلیر، کاخ گلستان، شماره بازیابی ۳۹.
۳. کتابخانه و موزه ملی ملک، سند شماره ۶۱۶۴.

ب: منابع فارسی

۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۸۹)، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، با مقدمه ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
۵. ——، مرات البلادان، به کوشش: عبدالحسین نوائی و میر هاشم محدث، تهران: دانشگستر.
۶. ——، تاریخ منظمه ناصری، ج ۱، به تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
۷. افتخارزاده، محمود، (۱۳۷۷)، ایران آئین و فرهنگ، تهران: رسالت قلم.
۸. افضل‌الملک، میرزا غلامحسین خان (۱۳۶۱)، افضل التواریخ، به کوشش منصوروه اتحادیه و سیروس سعدوندیان، تهران: تاریخ ایران.
۹. امانت، عباس (۱۳۸۴)، قبله عالم، تهران: نشر کارنامه
۱۰. اوین، اوژن (۱۳۶۲)، ایران امروز، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: نشر زوار.
۱۱. بامداد، مهدی (۱۳۶۳)، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲ و ۱۳ و ۱۴ هجری، تهران: نشر زوار، چ ۳.

۱۲. بروگش، هنریش (۱۳۷۴)، در سرزمین آفتاب، ترجمه مجید جلبلوند، تهران: نشر مرکز.
۱۳. بلوکباشی، علی (۱۳۸۰)، «شمايل نگاري در حوزه هنرهای عامه ایران»، کتاب ماه هنر، شماره ۳۱ و ۳۲، ۱۳۸۰، ۷-۳.
۱۴. بیالوتسکی، یان و صالح حسینی (۱۳۸۵)، «شمايل نگاري»، فرهنگ تاریخ اندیشه‌ها، ویراستار فیلیپ پی. واینر، ج دوم، چاپ اول، تهران: نشر معاد.
۱۵. پاکباز، روین (۱۳۷۸)، نقاشی ایران از دیرباز تا امروز، تهران: نشر زرین و سیمین.
۱۶. پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران: خوارزمی، چاپ ۲.
۱۷. تدین، نجمه (۱۳۹۵)، «الگوی شمايل نگاري شیعه با تکیه بر بررسی شمايل نگارانه نسخه خاوران نامه فرهاد نقاش»، مجله شبک، ش ۴/۱۰، ۷-۱۹.
۱۸. جوانی، اصغر و حبیب الله کاظم نژادی (۱۳۹۵)، «بررسی ویژگی‌های شمايل نگاری شیعی در نقاشی‌های قهقهه‌خانه‌ای عصر قاجار (با تأکید بر واقعه عاشورا)»، دوره ۱۴، ش ۵۵، ۲۷-۴۶.
۱۹. خاچاطور، زویا و پوراندخت شمعی (۱۳۸۷)، «هاکوب هوناتانیان، نقاش دربار ناصری»، فصلنامه فرهنگی پیمان، ش ۴۶. سال دوازدهم.
۲۰. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
۲۱. ذکاء، یحیی (۱۳۸۲)، زنگنه و آثار استاد صنیع الملک ابوالحسن غفاری ۲۸۳ - ۱۲۲۹ (ق)، ویرایش و تدوین سیروس پرهام، ترجمه بخش انگلیسی کلود کلباسی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، سازمان میراث فرهنگی کشور.
۲۲. میرزا ابوالحسن خان صنیع الملک غفاری؛ موسس نخستین هنرستان نقاشی در ایران، مجله هنر و مردم، شماره ۱۰ و ۱۱.
۲۳. ———، «هاکوب هوناتانیان»، مجله طاووس (۱)، ۳۲-۳۴.
۲۴. سپهر، عبدالحسین بن هدایت الله (۱۳۶۸)، مرات الواقع مظفری، با تصحیحات عبدالحسین نوایی تهران: زرین.
۲۵. سپهر، محمد تقی لسان الملک (۱۳۴۴)، ناسخ التواریخ، جلد ۳ و ۴: به تصحیح و حواشی محمد باقر بهبود، تهران: اسلامیه.
۲۶. سرنا، کارلا (۱۳۶۲)، آدم‌ها و آیین‌ها در ایران، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
۲۷. شایسته فر، مهناز (۱۳۸۴)، هنر شیعی: عناصر هنر شیعی در نگارگری و تکیه‌نگاری تیموریان و صفویان، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
۲۸. صبوری، حاج میرزا کاظم (۱۳۷۴)، دیوان، تصحیح محمد ملک‌زاده، تهران: میراث بان.
۲۹. عرفان، محمد (۱۳۸۵)، «شمايل نگاري در هنر تیموری و صفوی هنر شیعی»، کتاب ماه هنر، ۴۴ - ۴۰.
۳۰. عزیزالسلطان، غلامعلی خان «ملیجک ثانی» (۱۳۷۶)، روزنامه خاطرات عزیز السلطان، جلد ۴، به کوشش محسن میرزایی، تهران: زریاب.
۳۱. عضدالدوله، سلطان احمد میرزا (۱۳۷۶)، تاریخ عضدی، با تصحیح و اضافات عبدالحسین نوایی، تهران: علم.
۳۲. عکاشه، ثروت (۱۳۸۴)، «شمايل نگاري»، مترجم: هلیا دارابی، مطالعات هنرهای تجسمی، شماره ۲۲، ۸-۱۱.
۳۳. عین‌السلطنه، قهرمان میرزا (۱۳۷۷)، خاطرات عین‌السلطنه، جلد ۱ و ۳، به کوشش مسعود سالور و ایج افشار، تهران: اساطیر.

۳۴. غازی، شوریده (۱۳۷۹)، «نگاهی به شمایل سازی مذهبی در ایران»، فصلنامه طاووس، شماره‌های پنجم و ششم.
۳۵. فالک، اس.جی (۱۳۹۳)، شمایل نگاران قاجار، مترجم علیرضا بهارلو، تهران: پیکره.
۳۶. فووریه، زان باتیست ژوزف (۱۳۶۶)، سه سال در دربار ایران، ترجمه عباس اقبال، به کوشش همایون شهیدی، تهران: دنیای کتاب.
۳۷. کریم زاده تبریزی (۱۳۶۳)، محمد عالی، احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگران هند و عثمانی، ج ۱، لندن: ناشر محمد عالی تبریزی.
۳۸. محفوظی، محمد صادق (۱۳۹۴)، بررسی و مطالعه شمایل نگاری تشیع همراه با تئینات هنری در تصویرگری ایرانی با تکیه بر آثار منتخب از موزه نسخ خطی و آثار فرهنگی، هنری دکتر محمد صادق محفوظی، مرکز دایرة المعارف موزه نسخ خطی و آثار فرهنگی هنری محمد صادق محفوظی.
۳۹. معین، محمد (۱۳۸۹)، فرنگ معین (یک جلدی فارسی)، به اهتمام عزیز الله علیزاده: تهران: میلاد، چاپ ۲.
۴۰. معین الدینی، محمد (۱۳۹۴)، «بررسی رابطه بین حمایت فتحعلی شاه قاجار از هنر و استفاده سیاسی از آن»، فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، سال یازدهم، شماره ۳۰، ۱۱۷-۱۴۰.
۴۱. ناصرالدین شاه قاجار (۱۳۸۷)، سفرنامه عراق عجم، به تصحیح میر هاشم محدث، تهران: نشر اطلاعات.
۴۲. (بیتا)، سفرنامه ناصرالدین شاه به کربلا و نجف، تهران: انتشارات کتابخانه سنایی.
۴۳. نواب، حسین (۱۳۴۹)، «قتل گریايدوف»، مجله یغما، سال بیست و سوم، شماره ۵، ۲۷۶-۲۸۱.
۴۴. هدایت، رضاقلی خان (۱۳۳۹)، تاریخ روضه الصفا ناصری، جلد ۹، تهران: انتشارات پیروز. مرکزی. خیام.
۴۵. هیلن برند، رابت (۱۳۸۰)، تاریخ هنر و معماری اسلامی، مترجم اردشیر اشرافی، تهران: نشر روزنه.

ج: منابع خارجی

46. Diba. Layla S. Maryam Ekhtiar.Royal(1998), Persian Paintings: The Qajar Epoch 1785-1925.New York: I. B. Tauris Publishers in association with Brooklyn Museum of Art.
47. Eldem.edhem(2004),İftihar ve Imtiyaz(osmanlı nisan ve madalyaları tarihi),baskı eylul, Estambul.
48. Roby.jolian(1999), Qajar Portraits, New York, London, B.I: Tauris Publisher.

د: مصاحبه

۴۹. دزواره‌ای، احمد (۱۳۹۷)، مصاحبه، کاخ گلستان.

